

זיוה שמיר
המילים המתבקשות בארון הספרים העברי
תחדישיו של יונתן רטוש
על רקע שיטות חידוש שרווחו בדורות הקודמים

המאמר עוקב אחר תחדישיו של רטוש בסיוע ספרה של חוקרת הלשון פרופ' מיכל אפרת *המילים המתבקשות: תחדישיו של יונתן רטוש* (הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשע"א). מילון מוערך זה בן 1200 העמודים, שבממצאיו הסתייעתי, מקיף את תחדישיו של רטוש ביצירתו לסוגיה ואת שלל הצעותיו שנותרו בעיזבוננו. במילונה של מיכל אפרת כלולים תחדישים מקוריים, מן היפים שנוצרו במאה העשרים, ובצדם כלולים תחדישים לא מעטים שהתקבלותם והשתגרותם הייתה כמדומה חסרת סיכוי מלכתחילה. לפעמים קשה להאמין שמשורר בעל הבנה כה דקה בתחומי המשקל ורובד הצליל כדוגמת רטוש, ששירי *חפה שחורה* שלו הם מופת לרגישות פרזודית עילאית, בחר להציע בתורת חלופות ראויות למילים לועזיות המשמשות את דוברי העברית (המילה 'חלופה' כשווה-ערך למילה הלועזית 'אלטרנטיבה' היא אחד מתחדישיו המוצלחים ביותר של רטוש). משורר בעל חושים מחודדים כשלו ובעל כושר המצאה גאוני כשלו צריך היה לדעת מראש שאין לחלק גדול מתחדישים אלה כל סיכוי למצוא את דרכו אל אוצר המילים שבפינו. מאמר זה מנסה להפנות זרקור אל עבר קטגוריות אחדות שניתן לסמן בתוך שלל תחדישיו של רטוש, כדי לנסות להבין את ההיגיון הסמנטי והמבני שהנחה את ממצאיו. המאמר עוקב אחר יכולותיו הנדירות של רטוש בבריאת מילים – ברגעי השיא שלהן, אך גם ברגעי החולשה והכישלון.

הדברים שיובאו להלן לא היו יכולים להיכתב אלמלא עמד לרשותי ספרה של חוקרת הלשון פרופ' מיכל אפרת *המילים המתבקשות: תחדישיו של יונתן רטוש* (אפרת, תשע"א). מילון מוערך זה בן 1200 העמודים, שבממצאיו הסתייעתי, מקיף את תחדישיו של רטוש ביצירתו לסוגיה ואת שלל הצעותיו שנותרו בעיזבוננו. הספר הוא פרי עבודה דקה ומדויקת, רבת-ממדים ורבת-שנים, של איסוף נתונים וניתוחם הלינגוויסטי. אם ימצאו הקוראים המלומדים בדבריי אי-דיוקים כלשהם, הרי הם באשמתו ובאחריותו בלבד, ולא באשמת הדברים שעליהם הסתמכתי.

המעיין בספר חשוב זה ובתחדישים הכלולים בו עשוי להשתאות לנוכח השפע הבלתי-נדלה (אך גם עלול להיקלע למבוכת-מה לנוכח הבדלי הרמה שבין העידית לזיבורית). מן הצד האחד, כלולים בספר תחדישים נפלאים, מן הטובים שהוצעו בסוגם. אחדים מהם כבר נשתגרו והיו לחלק בלתי-נפרד של העברית הכתובה והדבורה, כגון המילים 'ממסד', 'מדרג', 'ממטר', 'אָרמז', 'הסלמה', 'נראות', ועוד). מן הצד האחר, רבות מהצעותיו של יונתן רטוש הן "נטע זר" בעברית, אף אינן יפות לפה ולאוזן.

בספרה הנ"ל של מיכל אפרת כלולים תחדישים לא מעטים שראויים היו להשתגר, ומשום מה נשארו בקרן זוית ונשכחו, כגון 'זוטי' ל'טרוויאל', 'תלמוני' ל'קונפורמיסטי', 'סיקורת' ל'ריווי', או

יִמְסָלִי לִ'קִּירִירָה'. גם התחדיש יִתְרָקִי (כשווה ערך של turquoise באנגלית ובצרפתית; Türkis בגרמנית; turchese באיטלקית, turquesa בספרדית, וכו') יפה וראוי בעיניי. התואר יִטורְקִיזִי פירושו 'טורקי' ('תורכי'), על שם צבע המים הכחלחלים-ירקרקים האופייניים לחופי טורקיה. חידושו של רטוש, שנגזר בגזרת הצבעים, מתאים אפוא להפליא לרוחה של השפה העברית, וראוי היה שיתייצב בה על פְּתִיכָה (פְּלִטָה) הצבעים לצד התְּרָג, התְּפִז, התְּכֵל.

בין התחדישים שלא נתקבלו, אך ראויים היו להשתגר לעניות דעתי, ניתן למנות גם את התחדיש 'הֶפְלָגִי כשווה ערך לִ'הִפְרָבֹלָה' (בתחומי הרטוריקה והפואטיקה, להבדיל מן השימוש במילה 'הִפְרָבֹלָה' בתחומי ההנדסה) וכן את התואר 'יתוגי' בהוראת 'טרגי'.¹ גם בשני תחדישים אלה שהציע רטוש – 'הֶפְלָגִי ו'יתוגי' – נשמרים הצלילים המקוריים של המילה הלועזית, ולמילים כאלה יש סיכוי טוב להשתגר ולהיטמע בשפה המדוברת. כאלה הם גם ה'מִפְּכֹלִינִי' (שהציע רטוש לשיטת המסחר הקרויה בלע"ז 'מרקנטיליזם') ו'לִקְטָנוֹתִי' שהציע למילה הלועזית 'אקלקטיקה'.

ואולם, בספרה של אפרת *המילים המתבקשות* כלולות גם מילים רבות שהתקבלותן והשתגרותן הייתה כמדומה חסרת סיכוי מלכתחילה. לפעמים קשה להאמין שמשורר בעל הבנה כה דקה בתחומי המשקל ורובד הצליל כדוגמת רטוש, ששירי *חֶפֶה שחורה* שלו הם מופת לרגישות פרזודית עילאית, בחר להציען בתורת חֲלופֹת ראויות למילים לועזיות המשמשות את דוברי העברית (המילה 'חֲלופֹה' כשווה ערך למילה הלועזית 'אלטרנטיבה' היא אחד מתחדישיו המוצלחים ביותר של רטוש). משורר בעל חושים מחודדים כשלו ובעל כושר המצאה גאוני כשלו צריך היה לדעת מראש שאין לחלק גדול מתחדישים אלה כל סיכוי למצוא את דרכו אל אוצר המילים שבפינו. בדברים שיובאו להלן אנסה להפנות זרקור אל עֶבֶר קטגוריות אחדות שניתן לסמן בתוך שלל תחדישיו של רטוש, כדי לנסות להבין את ההיגיון הסמנטי שהנחה את ממציאן.

מן הראוי להקדים ולומר שבדורות האחרונים, מאז התחיל בסוף המאה התשע-עשרה התהליך האֶבֶלִּיזְצִיֹנִי הקרוי "תחיית הלשון העברית" לעשות את צעדיו הראשונים, רווחו בקרב מחדשי העברית שתי שיטות מנוגדות לחידושן של מילים ולהפצתן: זו המזוהה עם בני האסכולה הירושלמית של

¹ אך לא המילה המוזרה 'שוגתוגי' המובאת אצל אפרת (תשע"א, עמ' 726) כהצעה ל'טרגי-קומי' (או המילה המוזרה 'שוגתוגה' שהציע רטוש למילה הלועזית 'טרגי-קומדיה', בסדר הפוך לסדר המושגים של המקור). רטוש חידש גם לתואר 'קומי' את 'עֶלְזִי' (ולא רק 'שוגי'), וייתכן שמילים כדוגמת 'עֶלְזִי-תוגי' ל'טרגיקומי', או 'עֶלְזִי-תוגה' ל'טרגיקומדיה', עשויות היו להתקבל (וראו בכיוון אחר פרוכטמן [תשע"ו], על חידושי רטוש מהבחינה הלשונית-ספרותית על פי משלי לה-פונטן, בהם שלושה הנטולים מ"המילים המתבקשות").

אליעזר בן-יהודה וחבריו, וכנגדה – זו המזוהה עם בני החבורה האודסאית (ומנדלי מוכר-ספרים, אחד-העם וחיים-נחמן ביאליק בראשם).

אליעזר בן-יהודה וחבריו המשיכו את דרכם האירופוֹצֶנטְרית של סופרי ההשכלה, שרצו להשתלב בתרבות המערב ולהיות חלק לגיטימי ממנה. בחידושיהם הם התבססו תכופות על שפות הודו-אירופיות, אך לא כדי להתקשט בהן ולהפגין יכולת פילולוגית כקודמיהם, סופרי ההשכלה. תחדישיהם של בן-יהודה ושל בני החבורה הירושלמית שִׁקְסְתָה בְּצֵלוֹ נועדו לִשֵּׁם הרחבת גבולותיה של השפה: למציאתן של דְּנוֹטָצִיּוֹת ראויות לעשרות שמות-עצם – מוחשיים או מופשטים – שחסרו עדיין בעברית בת-הזמן ונדרשו לחיי היום-יום.

במילים אחרות, הם לא נשאו את פניהם כלפי חוץ כמו המשכילים שביקשו להוכיח לחבריהם הנאורים, בני אומות העולם, שגם בשפה העברית אפשר למצוא את המילים המתבקשות ולכתוב על כל נושא, מודרני ככל שיהא. הם נשאו את פניהם כלפי פנים – כלפי החלוצים ו"העולים החדשים" שהתחילו להגיע ארצה בעליות הראשונות, וביקשו להמיר את העברית של בית-המדרש או את הלעזים שבפיהם בעברית חיה ומדוברת, המתאימה גם לצורכי הרחוב והשוק.

בשנות "מִפְנֵה המאה העשרים", דיברו עדיין בני ה"יישוב" היהודי בארץ-ישראל ב"שבעים שפות", במערכת החינוך חסרו מילים רבות, ומחדשי הלשון שאפו להציג את "המילים המתבקשות" בהקדם האפשרי, בלי להמתין "שִׁבְעָה נְקִיִּים" עד להפצתו ברבים של כל תחדיש ותחדיש.

לא תמיד יצר אליעזר בן-יהודה את תחדישיו משורש עברי. להפך, הוא אפילו המליץ לא פעם להעשיר את הלשון בסיוע שורשים שלא היו בעברית הקלסית (את השורשים הללו שאל בדרך-כלל מן השפות ההודו-אירופיות שאותן הכיר וידע). בנושא העשרת השפה באמצעות יבוא² מאירופה העלה בן-יהודה הצעה מהפכנית: "ולכן, זו הצעתי, שבמקום שלא נוכל להיעזר ביצירה **יֵשׁ מִיֵּשׁ**, לאמור מהשורשים שישנם בלשונות השמיות, נשתמש ביצירה **יֵשׁ מֵאֵין**, לאמור ביצירת שורשים חדשים" (בן-יהודה, תרע"ב).

בכך חזר בן-יהודה לכאורה אל שיטתם של סופרי ההשכלה ומליציה. הללו נהגו כידוע לבסס את תחדישיו על צליליהן של מילים לועזיות ידועות: הללו קראו לטלגרף בשם 'דילוג רב', למברק ('dépêche' בצרפתית) בשם 'דף-פתע', למחלת ה-'choléra' בשם 'חולי רע', לתותח ('canon') בשם 'קנה-און', והמציאו צירופי מילים מפתיעים אך חסרי שימוש ממש, שהרי חידושיהם קדמו לתחיית העברית כלשון דבורה. כאמור, מטרתם של המחדשים בתקופת ההשכלה הייתה להדהים את הקוראים

² שם העצם 'יבוא' ושם הפועל 'לייבא' הם מתחדישיו של חיים-נחמן ביאליק.

ביכולתם הווירטואוזית, לשעשעם ולהשכילם, אף להוכיח לבני אומות העולם שהעברית היא שפה ככל השפות, ולא שפה עתיקה ומאובנת שאבד עליה כלח.

מחד גיסא, התחדישים הללו עלו בקנה אחד עם מגמתם הפוריסטית של המשכילים (בתקופת ההשכלה הקפידו כידוע על טוהר השפה העברית, ועשו כל מאמץ שלא להזדקק ללעזים); ומאידך גיסא, הם נועדו לעודד את ההשתלבות בתרבות אירופה הנאורה ולהפגין קבל עם ועולם שהעברית המתעוררת לתחייה יכולה להכיל בתוכה גם דנוטציות עדכניות בתכלית שאינן מצויות במקורותיה הקלסיים מפאת מודרניותן ('רכבת', 'טלגרף', 'מברק' ועוד). מגמתם של תחדישים אלה הייתה אירופו-צנטרית, שהרי מטרתם של המשכילים הייתה להשתלב בארצות מוצאם – למן המרכז הראשון שקם באמסטרדם שבצפון-מערב אירופה ועד למרכז האחרון של ההשכלה העברית באודסה שבדרום-מזרחה של אירופה.

גם בתוך שלל תחדישיהם של "הירושלמים" מבית מדרשו של אליעזר בן-יהודה בולטת קבוצה לא קטנה של מילים עבריות שחודשו בעקבות דמיון צלילים למילים מצויות בגרמנית, בצרפתית, באיטלקית, ועוד. ואולם, תחדישיה של האסכולה הירושלמית דומים כאמור לתחדישיהם של סופרי ההשכלה בדרכי ה"ייצור" שלהם אך לא במטרותיהם. גם בן-יהודה ייבא שורשים אירופיים וחדש באמצעותם מילים עבריות שצליליהן מזכירים את הלעזים, אך הוא וחבריו פנו אל הלעזים כדי להעשיר באמצעות שורשיהם את העברית השימושית. כך נתחדשו בחוג המילים 'אוורון' מ-'avion' שבצרפתית, 'סבון' מ-'savon' שבצרפתית, 'בופה' מ-'poupée' שבצרפתית, 'גלידה' מ-'gelato' שבאיטלקית, 'נזלת' מ-'nasal' שבצרפתית. לפעמים נתבססו חידושיה של בן-יהודה גם על מילים מן הערבית, כגון 'הגירה' מן המילה הערבית هجرة ('הגירה'), 'רָבָה' מן המילה הערבית مربي ('מֶרְבֵּא')³ ו'רשמ' מן המילה رسمي ('רסמי').

תחדישים כאלה השתגרו והפכו שורש על נקלה, שכן הדמיון בין צליליהם לצליליהן של מילים לועזיות מופרות הקל את זכירתן. הצלחה מיוחדת נחלו אותן מילים שמקורן הלועזי התלכד בדרך נס – הן בצליל הן במשמעות – עם מילים עבריות ממקורותיה הקלסיים של השפה. התחדיש 'גלידה' ('gelato' באיטלקית), למשל, הצליח להשתגר גם בשל דמיונו לצירוף המילים העברי 'גליד קרח' שמלשון חז"ל (ראו אוהלות ח, ה; מקוואות ז, א). התחדיש 'מברשת' (מ-'Bürste' שבגרמנית או מ-'brush' חז"ל (ראו אוהלות ח, ה; מקוואות ז, א).

³ באתר "מאגריס" של האקדמיה ללשון העברית מצוין כי במילון תבשילים וכלי בישול (כלכלת הבית) משנת תרע"ג (1913) נכללה המילה 'רָבָה' כשוות ערך למילה 'ווארעניא', ובמילון מונחי תבשילים ומאכלים (כלכלת הבית) משנת תרצ"ח (1938) כשוות ערך למילה 'jam' או למילה 'marmalade'. בסיפורו "שבועת אמונים" סיפר עגנון על החיים ביפו של ראשית המאה, ואגב סיפורו הלעיג על חידוש זה של בן-יהודה: "החיים היו קלים והמעשים מועטים [...] ושכנים באים זה אצל זה ושותים תה עם מרקחת של פֶּרוֹת. יש שם תלמיד חכם, מתלוצץ הוא על בעל המילון, שטעה בפירוש המילות וקרא למרקחת של פֶּרוֹת ריבה".

שבאנגלית) נשתגר ונטמע היטב בשפה הכתובה והדבורה, גם בשל דמיונה של מילה זו לשמו של עץ הברוש דמוי המברשת (השורש החדש בר"ש אף התאים לפרדיגמה של הלשון העברית, ופתח פתח לבריאת מילים נוספות, כגון 'להבריש' או 'הברשה').

מיתרון הפרספקטיבה ההיסטורית, ניתן לסכם ולומר: רבות מהצעותיו של בן-יהודה לא נשתגרו ונשכחו (כגון 'עמונות' לדמוקרטיה, 'מקולית' לפטפון, 'מכושית' לפסנתר, ועוד). ואולם, אין להעלות בדמיון את לשון ימינו ללא 'עיתון' ('Zeitung' בגרמנית), ללא 'בית העירייה' ('hôtel de ville' בצרפתית), 'מדרכה' ('trottoir' בצרפתית), 'משטרה' ('police' באנגלית ובשפות הודו-אירופיות אחרות), 'מילון' ('dictionary' באנגלית; 'dictionnaire' בצרפתית), 'מקלחת' ('douche' בצרפתית), וכיוצא באלה תחדישים ששתל בן-יהודה בערוגות השפה העברית.

סופרי אודסה, בניגוד לבן-יהודה ו"הירושלמים", ביססו את מדיניותם בתחום חידוש המילים על השורש העברי (עם יוצאים מן הכלל מעטים ונדירים).⁴ לא פעם השמיע ביאליק דברי ביקורת על חידושיהם, הפזיזים לטעמו, של ה"ירושלמים" שהתירו לעצמם לטעת נטעים זרים בכרם העברית. במסתו "חבלי לשון" רמז לדרך "הקלה" ו"המהירה" שבה בחרו אחדים מהמחדשים, שלדעת ביאליק מחמיצה את העיקר: "השוקדים על תקנת לשוננו מציירים להם את ההרחבה בדרך קצרה ופשוטה, מעין זו: לוקחים מילון של לשון אירופית חיה, מילון מלא כפי האפשר ומתרגמים אותו תרגום מדויק מאל"ף ועד תי"ו – ונמצאת הלשון מתעשרת כקורח!". כאן הסביר ביאליק שהרחבה כעין זו היא עניין טפל ומשני. לדבריו, העברית המתחדשת זקוקה בראש וראשונה לא למילון "מרחיב", המתרגם במדויק מיני דְנוּטציות, לעשרות ולמאות, ממילונים זרים, אלא למילון "מְכַנֵּס" – מילון עברי, שתכליתו להקיף את הרכוש הלשוני של עם ישראל מכל הדורות. באמצעותו תתפתח השפה העברית **מתוכה**, באופן טבעי ולפי צרכיה, ולא באמצעות שאילה אוטומטית של מילים ומושגים המיובאים אליה **מבחוץ**.

ביאליק לא שָׁבַע נחת מאותם תחדישים שלא נגזרו משורשים עבריים והעידו לכאורה על דבקות במגמה האירופו-צנטרית של סופרי ההשכלה. בכוחו של התחדיש הביאליקאי 'מְטוּס' (אשר הדיח כידוע את ה'אוורון' שנולד בבית-מדרשו של בן-יהודה) להעיד על השוני שבין מדיניות הלשון של מחדשי

⁴ יוצא מן הכלל הוא השורש המרובע רשר"ש שחידש ביאליק ככל הנראה על בסיס דמיון צלילים לשורש העברי רע"ש ולפועל הגרמני 'Tauschen' (= 'לרשרש'; ובאנגלית: 'to rustle'). מעניין להיווכח שדווקא תחדיש זה, שבו התגאה ביאליק, היה למעשה תחדיש ההולך לשיטתו של אליעזר בן-יהודה; קרי, תחדיש המבוסס על שורש לועזי.

הלשון "הירושלמיים" לבין זו של סופרי אודסה, ומנדלי וביאליק בראשם. איתמר בן אבי, בנו של אליעזר בן-יהודה, חידש את המילה 'אווירון' בהסתמך על המילה הצרפתית 'avion'. לצורך החידוש נטל המחדש את המילה העברית 'אוויר' (שמקורה במילה יוונית וממנה נגזרו המילים 'air' שבאנגלית ובצרפתית, 'aire' שבספרדית, 'aria' שבאיטלקית, ועוד), והוסיף עליה את הסיומת 'און' שבה השתמשו "הירושלמים" ברבים מתחדישיהם, ולא לצורכי הקטנה וזיעור בלבד. מאחר שאין מדובר בשורש עברי, אי אפשר לגזור מן המילה 'אווירון' מילים נוספות הקשורות בטִיִס (הטייס כונה באותה עת 'מנהיג האווירון', 'אוויראי' או 'מעופף').

ביאליק, לעומת זאת, נטל לידי את הפועל המקראי היחידאי 'לטוש' (על-פי איוב ט, כו) וכן את המילה 'טיסה' המצויה בלשון חז"ל (וכן בפיוט "ויהי בחצי הלילה" הכלול בהגדה של פסח: "טיסת נגיד חֲרֹשֶׁת סִלִּית בְּכֹכְבֵי לַיִל"), וברא את המילה 'מטוס'. החלופה שהציע ביאליק ל'אווירון' של בן-יהודה מתאימה לפרדיגמה של הלשון העברית, ועל כן אפשר לגזור ממנה מילים נוספות כגון 'טִיִס', 'טִיִסֶת', 'טִיִסִי', 'מִטָּס', 'טיסן', ועוד. בהרצאה על תחיית הלשון העברית אמר ד"ר ניסן נצר – ברצינות ובבדיחות הדעת כאחת – שלא קשה להבין מדוע הופל האווירון בקרב האווירי שניטש בינו לבין המטוס.⁵

בהשראת אחד-העם, שחלש על העיתונות העברית באודסה והקים רשת של בתי ספר ומערכות ספרים (שהפיצו את תורתו המדינית), ביקשו סופרי אודסה להשתלב בשלשלת הדורות של התרבות העברית, ולא האמינו בבריאת "יש מאין". מנדלי מוכר-ספרים, למשל, החזיק בביתו ספרייה גדולה ועשירה של מקורות היהדות לדורותיהם. בהיעדר קונקורדנציות הוא העסיק בספרייתו צעירים אחדים, יודעי ספר, ובהם הצעיר הז'יטומירי חיים-נחמן ביאליק, שסייעו לו בחיפוש מילים וצירופי מילים בתוך הררי הספרים (גורן, תש"ט, עמ' 16–18).

ביאליק הצעיר נמנה אפוא עם אותם שוליות שעבדו בספרייתו של מנדלי מוכר-ספרים. כאן גיבש המשורר את מדיניות הלשון שלו, שְׁרָסָה שלצורך חידושה של מילה עברית אחת אפילו והכנסתה אל העברית המודרנית יש לנבֹר בכל "ארון הספרים" העברי לדורותיו ולוודא שעדיין לא בראוּהָ בזמן מן הזמנים (כדי למנוע כפילויות ובלבול). באותה עת המציא ביאליק את צירוף המילים המקורי 'ארון הספרים' כשם נרדף וכמטפורה לכלל קנייני הרוח הלאומיים מכל הדורות. כאן גם התחיל לכתוב שירים (חלקם לא גמורים) וסיפור (לא גמור) על ארון הספרים של בית אבי-סבו, שסללו את הדרך לחיבור שירו הנודע "לפני ארון הספרים".

בשנות תחיית השפה העברית התגוששו אפוא ב"קריית ספר" העברית שתי מגמות מנוגדות שצררו זו את זו: ציוני אודסה, חסידי משנתו הלאומית המתונה של אחד-העם וממשיכי דרכם של מנדלי מוכר-

⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=Ew0kHcN2hXA>

ספרים ושל חיים-נחמן ביאליק בתחומי הרחבת הלשון, התנגדו לבן-יהודה ולחבריו "הירושלמיים", שהאמינו ביכולתם להשיג כיבושים מהירים ומהפכניים שימלאו לאלתר את צורכי העברית המתחדשת. הראשונים התירו להשתמש בלעזים "עד שירחב". לעומתם, אליעזר בן-יהודה וחבריו ביקשו להמיר את הלעזים במילים עבריות תכף ומיד, ללא כל דיחוי. הם האמינו שתהא זו טעות לחכות שנים עד שתימצאנה המילים המתבקשות (סיון, תש"ס; תשמ"ב).

תחדישו של רטוש הולכים לשיטתם של ה"ירושלמים", מזה, ולשיטתם של סופרי אודסה, מזה. כך, למשל, תחדישו 'אָקֶרן', שווה-ערך ל-'écran' הצרפתי ול-'screen' האנגלי, דומה בהיגיון הלינגוויסטי שהולידו לזה שהנחה את איתמר בן אב"י כשחידש את המילה 'אווירון', למשל. אמנם האטימולוגיה של מילה זו במקורה הלועזי אינה ברורה כמו זו של המילה 'air' ('אוויר') שהולידה את 'אווירון', אך ברור שהמילה 'écran' היא מילה מערבית שנתגלגלה מן המילה 'escren' שהייתה מצויה בצרפתית העתיקה והגיעה אליה מהולנדית. בימינו משמש התחדיש 'אקֶרן' לציון מסך הקולנוע או הטלוויזיה (ולא שלהם בלבד). רטוש הסמיך את המילה הצרפתית, המציינת 'מסך', לשורש העברי קר"ן שממנו נגזרה המילה 'הקרנה' הקשורה להסרטת סרט בקולנוע או בטלוויזיה. הדמיון המקרי בין המילה הלועזית והמילה העברית דומה אפוא לדמיון המקרי – הפונטי והסמנטי – שבין 'גליד' העברי ו-'gelato', שמהם גזר בן-יהודה, כאמור, את המילה 'גלידה'.

רטוש, בניגוד לבן-יהודה, בחר בדרך כלל לגזור את תחדישו משורשים עבריים, ורק לעתים רחוקות ביסס אותם על שורשים "מיופאים", אך שילב בהם לא פעם תחילית (prefix) או סיומת (suffix) שאינן ברוח העברית (כגון הסיומת -קָה ששימשה את רטוש בעיקר כשווה ערך לסיומת הלועזית 'קרטיה', כבמילים 'עֲשׂוֹרְקָה' או 'מְמוֹנְקָה' (שתי הצעות שונות למושג 'פלוטוקרטיה', שלטון העשירים), 'מְעוֹטְקָה', 'קמוצכה' או 'בְּדוֹלְקָה' (שלוש הצעות שונות למושג 'אוליגרכיה', שלטון המיעוט), 'עֲצֻמוֹקָה' ('אוטונומיה'), 'בְּהוֹנְקָה' ('תאוקרטיה'); 'יְשׁוֹרְקָה' ('אורתודוקסיה'), 'עֲמוֹקָה' ('דמוקרטיה'), וכיוצא באלה מילים מוזרות שלא נשתגרו.

הוא אף הציע את הסיומת -נָה כשונות ערך לסיומת הלועזית 'גרפיה' כבמילים 'אֲרָצָנָה' = 'גאוגרפיה', 'קוֹרוֹתָנָה' = 'היסטוריוגרפיה', 'עֲמָנָה' = 'דמוגרפיה'; 'עֲמָנָה' = 'פולקלור', 'מְחוֹלָנָה' = 'כוריאוגרפיה'; 'דְּיוֹקָנָה' = 'איקונוגרפיה', 'נְהָנָה' = 'טופוגרפיה' ועוד.⁶ גם מילים מוזרות אלה לא נשתגרו, כמובן. ובמאמר מוסגר: לפני שגיבש את הסיומת -נָה ל'גרפיה' הציע לצרף למילים המסתיימות

⁶ בסיומת זו השתמש לא רק לחידוש מילים עם הסיומת 'גרפיה', אלא גם לתרגומן של מילים מופשטות נוספות (כגון 'עכשוויה' ל'אקטואליה', או 'עגובה' ל'סקסולוגיה').

ב'גרפיה' את התחילית 'תַּנְאִי' ('תַּנְאִי-אַרְצִי' = גאוגרפיה; 'תַּנְאִי-תּוֹלְדוֹת' = היסטוריוגרפיה; 'תַּנְאִי-חַיִּים' = 'ביוגרפיה'; 'תַּנְאִי-אוֹמָה' = 'אתנוגרפיה'). הצעות אלה עם התחילית 'תַּנְאִי' יפות בעיניי יותר מן המושגים שחידש בעזרת הסיומת -נָה כשונות ערך לסיומת הלועזית 'גרפיה', אך גם להן לא היה כמדומה סיכוי להיכנס לשפה הכתובה והדבורה.

כמו כן הציע רטוש הצעות אחדות שבהן עשה שימוש בסיומת -וּנָה (כבמילה 'קצונה') או בסיומת -נָה או -נָה. את הסיומת -וּנָה ביקש להחיל על מילים כמו 'עסקונה', 'קבצונה', 'נחשונה' (אוונגרד) ואת הסיומת -נָה ביקש להחיל על המילה 'צִעֲנָה', (את האחרונה הציע כשווה ערך ל'בוהמה', שכן השורש צע"ן עניינו נוודות). אבל הוא הציע להחיל את הסיומת -וּנָה גם מילים שאינם שם עצם קיבוצי מן הספֶּרה האנושית, כגון במילה 'חשמלונה' ל'אלקטרוניקה'.

לא אחת ניסה לחדש תחדישים עבריים המסתמכים על שורשים לועזיים כמו 'אימפֶּראות' (הצעתו ל'אימפריאליזם'), 'נוֹרָזָה' (הצעתו ל'נברוזה'), 'וֹלְטִי' (הצעתו למילה 'voltage'), 'דְּרָמוֹת' (הצעתו למילה 'דרמטיזציה'), או 'בקשיש' (שנלקחה מן התורכית, הצעתו לדמי שירות שנהוג כיום לכנותם 'תְּשָׁרִי'), ולהפכן למילים עבריות לגיטימיות. רוב הצעותיו אלה לא נתקבלו וצללו בתהום הנשייה (יש לציין שהמילה 'בקשיש' עדיין משמשת לפעמים בלשון הדיבור).

תחדישים לא מעטים מבין תחדישיו של רטוש הם הֶלְחָמִים (Portmanteau words). גם בתחום זה הלך רטוש לשיטתם של בן-יהודה וחבריו שהרבו לשלב בתחדישיהם הֶלְחָמִים (נטייה שסופרי אודסה לא התנגדו לה במפורש, אך מיעטו להידרש אליה). בן-יהודה וחבריו "הירושלמים" חיבבו כידוע מילות הֶלְחָם (Portmanteau words), ובין תחדישיהם מצויות המילים 'חידק' ו'ראינוע' (בן-יהודה),⁷ 'אופנוע' (בן אב"י). בהמשך חודשו מילות הֶלְחָם רבות, כגון 'מגדלור' ו'קרנף' (יוסף קלוזנר), 'רמזור' (דוד רמז), רֶפְפֶּל (ברל כצנלסון הציע 'רחפת'), ועוד.

השפה העברית, שאינה שפה רב-הברתית או רבת-סמיכויות כמו אחדות מלשונות אירופה, אינה מעודדת את המצאתם הֶלְחָמִים המכליאים בתוכם שתיים-שלוש מילים לשם יצירתה של מילה אחת ארוכה. מילים כמו-אירופיות באמצעות תרגומי שאילה (כגון 'שֶׁח-רחוק' = טלפון או 'גֵּיא-חִיזיון' = תאטרון), שהגיעו אל העברית באמצעות האסכולה הירושלמית, יצרו לאמתו של דבר יצורי כלאיים שאינם מתיישבים עם הפְּרָדִיגְמָה של הלשון העברית, וייתכן שמשום כך התחדישים הללו נמחו מאוצר המילים השגור בפינו.

⁷ יש הטוענים שזהו תחדישו של היזם משה אברבנאל, מקימו של "עדן" – בית הראינוע הראשון בתל-אביב.

בעברית המודרנית יש כאמור מילות portmanteau (מילות "הלחם") לא מעטות (כגון 'מדרחוב', 'רכבל', 'מחזמר', 'כדורגל', 'כדורעף', 'ערפיח' ועוד), אך גם היפות והמוצלחות שבהן אינן יעילות במיוחד כשמתעורר הצורך להשתמש בצורת הרבים שלהן. השימוש בהלחמים בצורת הרבים דורש בדרך כלל תוספת מילה ('בתי-קולנוע', 'מסלולי מדרחוב', 'מופעי מחזמר', ועוד). האנגלית, לעומת זאת, מלאה במאות רבות (אם לא למעלה מזה!) של הלחמים מוצלחים ושימושיים כגון: 'medicare', 'brunch', 'faction', 'buffeteria', 'advertorial', 'fantabulous' ועוד.

סופרי אודסה לא חיבבו הלחמים. יוצאת דופן ביצירת ביאליק היא המילה 'גחלילית' ששולבה בשיר-הילדים "אצבעוני": "ובְּלִיל סֶגְרִיר [...] שׁוֹמְרָה לִי וְלֶאֱשִׁי עֶרְה / הַגְּחִלִילִית, זָאִיר גֶּרְה". כאן שינה ביאליק את שמו של החרק הקרוי בלשון חכמים בשם 'גומרת ליל' ליגחלילית (מילת portmanteau המלחימה 'גחל' או 'גחלת' עם 'לילה' או 'לילית'; או שמא מתארת מילה זו את הברייה המגיחה בלילה ומאירה את סביבותיה?). ואולם גם לגבי מילה זו שמילוננו של יצחק אבינרי מילון חידושי חיים נחמן ביאליק: שבכתב ושבעל-פה (אבינרי, 1935) (ובעקבותיו גם האקדמיה ללשון העברית) מונה אותו בין חידושי של המשורר, אין בעלותו של ביאליק ברורה ומובהקת די הצורך.

הנה, מילת ההלחם 'גחלילית' היא ספק חידוש של ביאליק. שאול טשרניחובסקי בשירו "אגדות האביב" (חזיונות ומנגינות, ספר שני, 1899) מתאר צעירה יפהפייה, ש"בְּלִיל גְּחִלִילִית לְרֵאשָׁה, פֶּעֶטְרָה רַב־תֹּאֵר", ואילו אצל ביאליק מופיעה הגחלילית בשלב מאוחר בהרבה בשיר הילדים "אצבעוני". ייתכן שטשרניחובסקי, שהידע שלו בעברית בשלב זה היה רופס ומוגבל, הסתייע בעצתו של ביאליק. לשון אחר, ייתכן שהמילה 'גחלילית' היא בכל זאת חידושו של ביאליק, שנהג לסייע לידידיו, ובמיוחד לצעירים שבהם, בהתקנת שיריהם לדפוס. ידוע, למשל, ששאול טשרניחובסקי ביקש את ביאליק שיסייע לו להשלים את שירו "כחוס היום", וביאליק נטל את כתב-היד לידידו והוסיף בשוליו את תיאור בית האסורים. ידוע גם שביאליק נהג להפריח "בלוני ניסוי", ולשלב את תחדישו ביצירות של סופרים צעירים שנזדקקו לעזרתו, ורק משנשתגרו תחדישים אלה שילבם ביאליק גם ביצירותיו שלו. כך, למשל, כעורך מדור הספרות של השלח הוא שילב את תחדישו 'רשרוש' בסיפור של גרשום שופמן, ורק לאחר שראה ש"כולם מרשרשים", הוא שילב את המילה גם בסיפוריו ובשיריו לילדים.

לא אחת נתן ביאליק לבעלי החיים שבשיריו שמות שנשמעים כמו מילות portmanteau המלחימות שתי מילים למילה אחת. הוא עשה כן, למשל, כשקרא במעשייה המחורזת שלו לילדים "מעשה ילדות" לכלב בשם 'נְבִחָז' (שם של אליל מקראי שביאליק הפכו לכלב נובח עז ונועז). אכן, זהו שם המתאים להפליא לכלב הנובח נביחות עזות, כבשיר המוקדם של ביאליק "על איילת השחר" ("הַקֶּלֶב עֵז הַנָּפֶשׁ נִלְאָה לְנִבְחָה"). באופן דומה נהג גם ב"מסע הדג", יצירתה המחורזת לילדים של שותפתו תום

זיידמן-פרויד, שאותה תרגם לעברית. כאשר תרגם את השם 'Nideling' – שמו של הדג מן המקור הגרמני – בחר בשם 'אָסְנֶפֶר': שם עתיק יומין שבמקור המקראי אינו אלא שמו של מלך אשור (עזרא ד, י). ביאליק בחר בו כמובן על שום היותו שם ראוי לדג בעל סנפיר וקשקשת. אלמלא היו אלה שמות המצויים בתנ"ך (כמו מילת ההלחם המקראית 'בליעל'), ניתן היה לחשוב שביאליק המציאם כדי להלחם שתי מילים ולהפכן למילה אחת, או לצקת מילה עברית לתבנית בלתי צפויה (כגון בהלחמת המילה בעלת השורש המרובע "סנפיר" ותבניתן של מילים שהגיעו מן היוונית כגון המילה 'אֶדְרִיכָל' או בצורתה המיושנת 'אֶדְרִיכָל').

בן-יהודה חיבב הלחמים וניסה להכניסם למילון העברי, אך רבים מהם לא הצליחו להשתגר ונדחו מן העברית הכתובה והדבורה. כך, למשל, נדחו מילים כדוגמת 'אבחמץ' (ליחמצן), 'אבחנק' (ליחנקן) ו'אבמים' (לימימן), אך ההלחם 'חידק' השתגר כידוע (והוא כמדומה ההלחם היחיד מחידושיו של בן-יהודה שנשאר על כנו, לאחר התיישנותו של ה'ראינוע' ויציאתה של המילה מן המחזור). גם הלחמיו של רטוש לא השתגרו. כך, ניתן למצוא במילונה של מיכל אפרת הצעות אחדות של רטוש, כגון 'אָחַמְשִׁמְעִי' (למילה 'synonym' הקרויה בפינו 'מילה נרדפת'), 'גלנוע' (למילה 'קורקינט', שהיא מילת רחוב שנולדה מתוך שיבוש ילדוטי של המילה הצרפתית 'trottinette', מלשון 'trottoir' = 'מדרכה' בצרפתית),⁸ 'ימבשתי' ('אמפיבי'), 'פֶּלְאָלוֹת' ('פנתאיזם'), 'אינאָלוֹת' ('אתאיזם'), 'קשקוטופיה' ('קשקוש' ו'אוטופיה'), 'קטקולי' (או 'קוליל' או 'זעיר קולי') 'לימיקרופון', ועוד. ההלחם התמוה ביותר שהציע רטוש הוא 'אפסיעודי' ('אָגוֹצִנְטְרִי') על בסיס הפסוק "אֶנִי וְאֶפְסִי עוֹד" (ישעיהו מז, ח; שם שם, י).

לא צלחו גם ניסיונותיו הרבים של רטוש לחדש פעלים בעלי שורש מרובע בבניין התפעל (כבמילים 'התרגשן' = השתפך ברגש או בהתרגשות; 'התקַדֵּם' = עשה קריירה; 'התַנְשֶׁקֶף' = הביט לאחר ברטרוספקטיבה; 'התַאֲשֶׁקֶף' = הביט לנפשו פנימה בדרך האינטרוספקציה).¹¹ היו לו לרטוש גם מבחר תחדישים הומוריסטיים ו'ממזריים', כגון 'מטומפש' = מטומטם ומטופש; 'ישבן ראש' = יו"ר שאינו ממלא את תפקידו כראוי; 'מיושבן בדעתו' – תיאור סרקסטי של אדם רציני ומיושב בדעתו, אך חסר תבונה; 'שֶׁלְשׁוֹל' = תלוש משכורת, שנקרא אז 'לוקש' (= 'אטרייה' ביידיש) על שום טיבו הצר והמוארך, המשתלשל כתולע.

לקטגוריה זו שייכת כמדומה גם הצעתו של רטוש לחדש את השורש 'לִקְפָּקָא' כדי לשוות הלוך-רוח קפקאי (כך הפך את שמו של פרנץ קפקא לפועל, בדומה לחידוש 'לגמוז' פרי המצאתו של אפרים קישון

⁸ הצעת האקדמיה ללשון העברית: 'גלילנוע'. החלפת ה-trottinette הצרפתי במילת הרחוב המשובשת 'קורקינט' הולדתה באותו היגיון פרוזודי שהוליד את שמו של הילד "טופלה טוטוריטו" מסיפורו של שלום עליכם "הדגל".

(= לקטול בהבל-פה בביקורת נוקבת, על שם המבקר המחמיר חיים גמזו). מכל ההצעות ההומוריסטיות האלה נשארה רק המילה 'דמוקטטורה' (ה'לחם אוקסימורוני של 'דמוקרטיה' ו'דיקטטורה'). גם הצעותיו של רטוש שהתבטאו בהפיכת ניב מן המקורות למילה מודרנית (כגון 'וחי בהם' = 'מודוס ויפונדי'; 'אפסיעודי' = 'אגוצנטרי', על בסיס הניב 'אני ואפסי עוד') לא נתקבלו, ודומה שלא במקרה לא נעשו חלק מן העברית השימושית.

לפעמים מילים שחידש רטוש נתקבלו, אך לא בהוראה שייעד להם מחדשן. כך, למשל, רטוש הציג 'מזקה' ל-'appointment' (מינוי למשרה), אך מילה זו אושרה באקדמיה ללשון העברית כשוות-ערך ל-'credit' אקדמי. את המילה 'מגדרי' הציג ל'מונח' ('terminus'), אך כיום משמשת מילה זו כידוע כשוות-ערך למילה הלועזית 'gender'.

מתברר שלא קל לנחש איזו מילה תשתגר, ואיזו תישאר חבויה בארכיונו של המחדש. הנה, מילים שחידש רטוש במשקל מקטל, כגון 'ממסד', 'מדרג' ו'ממטר' הצליחו להיעשות חלק בלתי נפרד מן העברית הדבורה, ואין עליהן עוררין.⁹ לעומת זאת, היו לו לרטוש הצעות נוספות במשקל זה שלא נתמזל מזלן להיכנס ללשון היום-יום, כגון: 'ממזל', 'קונסטלציה', 'ממצב' ('סיטואציה'), 'ממצע' ('מידום'), 'ממדן' ('כלכול ענייני המדינה'), 'מלשן' ('אידיום'). למרבה האירוניה, רטוש שלימד שחקני תאטרון להגות את המילים כהלכה ולדייק בחיתוך הדיבור, לא הצליח להכניס ללשון העברית את הצעתו 'ממללי' כשווה ערך למילה הלועזית 'דיקציה'.

מילון תחדישו של רטוש מציג שפע שלא תמיד שמור לבעליו לטובתו. מרוב תחדישים מתברר שלא אחת חידש רטוש שני תחדישים למילה לועזית אחת. כך, למשל, קרא למילה הלועזית 'אלגוריה' – גם 'סָנִי' (מלשון הסוואה) וגם 'מגלם' (מלשון גילומה המחשבה המופשטת בסיפור מוחשי). ל'פלוטוקרטיה' הציג רטוש גם 'ממונכה' וגם 'עשורכה'. למילה 'קריקטורה' הציג גם 'מלעג' וגם 'תעווית', גם 'תעקמה', גם 'יעקומה' וגם 'חוכה'. למילה 'אורבני' הציג 'קרייתי' ולאורבניזציה 'מידון'. ל'מוטיב' קרא פעם 'מלילי' ופעם 'לוזה'. למילה 'סטגנציה' הציג גם 'יירקון' וגם 'אוגם', גם 'בצקת' וגם 'עבשה', גם 'עימדון' וגם 'עמדת'. ל'אקטואליה' קרא 'עכשווה' ואילו ל'אקטואלי' קרא 'כעת'. לתואר 'בלונדיני' הציג גם 'זהוב' וגם 'צלהבי'.

⁹ באחד ממכתביו כתב רטוש על המילה 'ממסד' ש"בשנות קיומה המעטות מאוד ידעה הצלחה מיוחדת וודאי שוב אין מי שאינו יודעה" (ראו אפרת, תשע"א, עמ' 34).

בדיונה על שתי ההוראות השונות של הפועל 'מוֹדֵן' (לעשות למודרני ולעשות לתרבותי) העירה מיכל אפרת: "שני תחדישי הפועל מודן [...] הם מן המקרים שרטוש מציע במקומות שונים אותו תחדיש להוראות שונות, כנראה בכורח הנסיבות: הפרשי זמנים, נדודים וכד'. יש להניח שלו זכה רטוש לערוך את תחדישיו, או אילו נערכו בחייו, היה מכריע בין הכפילויות" (אפרת, תשע"א, עמ' 237–238).

העלינו קודם את הטענה שלא קל לנחש איזו מילה תשתגר, ואיזו תישאר חבויה בארכיונו של המחדש. ובכל זאת, לפעמים אפשר להבין מדוע מילה מסוימת נדחתה מן הלקסיקון. כך, למשל, הצעתו של רטוש לכנות הומוסקסואל בשם 'סדומי' ולסבית בשם 'סדומית' היא הצעה שהייתה אולי מתאימה ליסדיסטי' וליסדיסטית' (וייתכן שיש להצעה זו סיכוי להשתגר עקב דמיון צלילים). דומה שגם למילים שגזר רטוש במשקל מִתְפַּעֵל, בהתאם לתבנית של התואר 'מתוקשר', שאושר באקדמיה בשנת 1959 (כדוגמת הצעותיו לחדש 'מתודרג', 'מתוקשט', 'מתורכז', 'מתוסרק' או 'מתושען' [בהוראת 'מסובסדי']) לא היה סיכוי רב להשתגר בלשון הכתובה והדבורה.

לעומת זאת, בצד תחדישים שחידש רטוש אשר נתקבלו ונשתגרו ('חלופה' ל'אלטרנטיבה', 'אמודאי' ל-diver, 'נוקדנות' ל'פדנטיות', 'תשנית' ל'מוטציה', 'סוגה' ל'ז'נר', 'אָרמז' ל'אָלוזיה', 'הסלם' [או 'הסלמה'] ל'אסקלציה', 'ניכור' ל-alienation, ועוד), כלולות במילון של אפרת מילים שראויות היו טעמי להיכנס לתוך המילון העברי, שחלקן נמנו לעיל, כגון 'לקטנות' ל'אקלקטיקה', 'תלמוני' ל'קונפורמיסטי', 'מַעֲוֹת' ל'גרוטסקה', 'מטמורי' ל'בוידעם', 'תרעיש' ל'סנסציה', 'תהלולה' ל'קרנבל' (זו האחרונה מלחימה בתוכה את המילים 'הילולה' ו'תהלוכה'), או המילה 'תמליל' שרטוש ייחד אותה ל'לקסיקון', וכיום היא משמשת שווה ערך למילה הלועזית 'טקסט' (כאלה הן גם המילים 'אנין' ו'האנשה' שרטוש חידשן בהוראה אחת, ואילו כיום הן משמשות בהוראה אחרת).

עגנון, שהעדיף את מטבעות הלשון העתיקות המכוסות פְּטִינָה של יושן על פני תחדישים ונאולוגיזמים המְדִיפִים ריח של "צבע טרי", העיר ב"פרקים של ספר המדינה": "כנגד מוללי מילים אומר היה אבגוסטוס קיסר, מושל אני על כל רומי כולה ואין בידי לחדש אפילו מילה אחת רומאית. על-ידי אותן המליצות ואותם המילים החדשות עלולים דבריהם של מנהיגי המדינה להשתכח בעוד חצי דור, שלא יימצא קורא שיבין דבר וחצי דבר. ואני שכבוד המדינה ומנהיגיה חביב עליי יותר ממליצותיהם ויתרתי

על לשונם וכתבתי את דבריהם בלשוני אני לשון קלה ופשוטה, לשון הדורות שקדמו לנו והיא לשון הדורות שעתידיים לבוא" (עגנון, 1950, עמ' 252).

אוגוסטוס קיסר הביע את אכזבתו על שלא הצליח להכניס אפילו מילה אחת למילון הלטיני. עגנון ניסה להוסיף מילים רבות, שאף לא אחת מהן הצליחה להיכנס למילון ולהשתגר.¹⁰ רטוש הכניס מילים רבות, ואלה שלא נכנסו – חלקן אולי עתיד להיכנס למילון ולהשתגר בעברית הכתובה והדבורה.

מקורות

אבינרי, י' (1935). **מילון חידושי חיים נחמן ביאליק: שבכתב ושבעל-פה**. תל אביב: דפוס גוטנברג.
אפרת, מ' (תשע"א). **המילים המתבקשות: תחדישו של יונתן רטוש**. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
בהט, י' (תשמ"ג). "עיונים במילון הפיוטי של יונתן רטוש", בתוך ד' לאור (עורך), **יונתן רטוש: מבחר מאמרים על יצירתו** (עמ' 255–267). תל אביב: עם עובד.
בן-יהודה, א' (תרע"ב). מקורות למלא החסר בלשונו. **זכרונות ועד הלשון העברית**, מחברת ד, 3–16.
גורן (גרינבלט), נ' (תש"ט). **פרקי ביאליק**. תל-אביב: ספרא.
סיון, ר' (תש"ס). 'הלשון הירושלמית' והתגבשות הסגנון החדש. **לשונו לעם, לא (קונטרס ב)**.
----- (תשמ"ב). ראשית הרחבת הלשון בימינו. **לשונו לעם, לג (קונטרסים א-ב)**.
עגנון, ש"י (1950). **סמוך ונראה**. תל-אביב: שוקן.
פרוכטמן, מ' (תשע"ו). מרן עורב, מרן שועל ובן בעור תבנוני: מילון וטקסט ב'משלי לה-פונטן' בתרגומו של יונתן רטוש. **לשונו, עח, א-ב**, 155–167.
שמיר, ז' (2017). **מאוהב לאויב: עגנון מהרהר על ביאליק**. תל-אביב: ספרא.

לקריאה נוספת

אבישור, י' (תשס"ג). מיתוס כנעני ולשון כנענית בשירתו של יונתן רטוש. בתוך מ' אפרת (עורכת), **שירת רטוש ולשונו** (עמ' 55–83). חיפה: אוניברסיטת חיפה.
אורנן, ע' (תשל"ו). על יצירת שורשים חדשים ועל כמה מילים מחודשות. **לשונו לעם, ט (רסט)**, 254–267.
----- (תשנ"ו). "דרכי חידוש מילים", בתוך **הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה – הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית** (עמ' 77–101). ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

¹⁰ ראו על כך שמיר, 2017, עמ' 296–329.

- אפרת, מ' (תשס"ב). "כנעני נגד כנעני – כנעני המילונאי ותחדישי יונתן רטוש". בתוך א' שורצולד ור' ניר (עורכים), **ספר בן-ציון פישלר: מחקרים בלשון העברית ובהוראתה** (עמ' 101–110). אבן-יהודה: רכס.
- (תשס"ג). "תהליכים סמנטיים בתחדישי של יונתן רטוש", **לשונו, סה**, 131–176.
- (עורכת) (תשס"ג). **שירת רטוש ולשונו**. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- (תשס"ג). ישן כפני חדש – על שאלת המילים המוחיות והדגמתן בתחדישי רטוש. בתוך: הנ"ל (עורכת), **שירת רטוש ולשונו** (עמ' 97–132). חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- פורת, י' (1989). **שלח ועט בידו: סיפור חייו של אוריאל שלח – יונתן רטוש**. תל-אביב: מחברות לספרות.
- שביט, י' (1974). היחסים בין אידאה לפואטיקה בשירתו של יונתן רטוש. **הספרות, 17**, 66–91.
- (1984). **מעברי עד כנעני**. ירושלים: דומינו.
- שמיר, ז' (1993). **להתחיל מאלף – שירת רטוש: מקוריות ומקורותיה**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- (תשס"ג). החי והצומח ביצירת רטוש וביצירת אלתרמן: טבע או אמנות? (מקרה ב'חן בפואטיקה היסטורית). בתוך מ' אפרת (עורכת), **שירת רטוש ולשונו** (עמ' 245–260). חיפה: אוניברסיטת חיפה.